

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

БЕРЕЖЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБУТОВОГО І ФОЛЬКЛОРНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНЕ ДЕРЖАВНЕ ЗАВДАННЯ

Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними для досліду і вивчення культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людності, їх сучасного і минулого життя. Іще з часів “просвіщеного абсолютизму” ввійшло в звичай і державний обов'язок творення музеїв і обов'язкове збирання до них усяких природних та історичних раритетів і курйозів, котрі можуть придатись до науки, охорона вимираючих родів звірят та рослин. Пізніше з сього розвиваються ідеї охоронних парків, нерушених працею людини заповідників і т. д. — включно до визначних своєю красою і оригінальністю феноменів природи і краєвидів. Американська унія системою резервованих для тубільців територій зберегла до наших часів в життєвім стані фрагменти примітивного населення, їх мову, культуру й побут і зробила їх приступними для всебічного соціологічного і історично-культурного дослідження і т. д.

Від старої держави сю спадщину приймає нова соціалістична, прикладаючи всі старання не тільки до того, щоб в цілості заховати перебрані збірки і пам'ятки, але й зробити їх приступнішими трудящому народові, а з другого боку — поширити їх круг і зміст відповідно розвиткові і поглибленню завдань соціологічного і історичного досліду, дослідження природи, її багатств, продукційних засобів та технічного їх опанування. Значні часті бюджету йдуть, з одного боку — на організацію екскурсійного вивчення і популяризації, а з другого — на збирання науково цінного матеріалу, на охорону і дослідження пам'яток старовини, на вивчення розвою техніки, консервування пам'яток культу, документів старого соціального і політичного ладу і под. Саме тепер видвигнено і поставлено на чергу організацію охорони монументальних пам'яток старовини в найширшім розумінні слова¹, а за сим мусить прийти і зроблення їх приступними для вивчення, дослідження і т. д.

Се дійсно справа пекуча і невідкладна, щоб після довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок (де вони ставали фактично неприступними ні українським дослідникам, ні українським масам) нарешті бодай тепер, бодай те, що ще зісталось на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів. Щоб пам'ятки не руйнувались, щоб могили, городища і руїни не розкопувались і не грабувались. Щоб ніякі наїзники не нищпорили по них і не

¹ “Положення про охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи” було ухвалено пленумом Укрголовнауки* в червні с[ього] р[оку].

вивозили з краю пам'яток нашого старого життя. Щоб все, що земля закрила і охоронила від остаточного знищення, не витягалось з неї і не нищилось безплановими, не досить науково підготовленими і технічно не організованими розвідками і розкопками!

Стільки вже пограбовано і безповоротно втрачено для науки всякими “копачами”: грабителями, любителями і навіть quasi-дослідниками*, що принаймні вже про останки треба подбати, аби вони не марнувались і не нищились! В середині XVI в. люстратори державних маєтків В[еликого] кн[язівства] Литовського записали скарги канівських міщан на сих “копачів” — як вони їх і називали, — вояків замкової залоги, що вони розкопують старі могили, шукаючи в них “обручів і перснів”, викидають останки мерців і тою профанацією могил накликають всякі біди на людність. Скільки ж перед тим і по тім понищено всяких дорогоцінних останків старого побуту задля марної плати від перекупщиків чи з простої цікавості під впливом оповідань про закопані скарби і включно до того аматорського захоплення археологією, що стало розвиватися в старій Росії особливо з 1870-х рр. під впливом археологічних з'їздів, виставок, лекцій і всяких популяризацій, — які, на жаль, забували додати, що археологічна розкопка, переведена не досить обережно і науково, і в результатах своїх не збережена і не використана відповідно, являється ненагородимою шкодою — каригідним порушенням краевого, всенародного культурно-наукового фонду! Жах бере подумати про се злочинне нищення наукового матеріалу: се просто кошмарні сторінки в історії нашого життя.

Але припустім, що в сій сфері культурна політика державних установ може бути консервативною: може покладати головну увагу на те, щоб культурні цінності не терпіли від непокликаних рук, доки не прийде змога використати їх відповідно. Краще, мовляв, не розкопувати, не відкривати з-під охоронного покрову матері-землі захованого нею, не реставрувати того, чого не можна зараз дослідити і законсервувати цілком бездоганно; ліпше лишити се пізнішим часам, багатшим технічними і науковими засобами. Зате існують знов-таки сфери, де всяке гайнування часу, відкладання на пізніше збирання, дослідження та консервування останків старого життя безсумнівно являється непростимою провинною перед будучими поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальності лягає на державні установи, — оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості науково-дослідчої праці!

Таким от добром являються всякі пережитки старої техніки, продукції і господарства, які ще тримаються на поверхні землі в різних глухих кутах нашої території, ще не вповні захоплених більш інтенсивними, краще удосконаленими формами й методами продукції, або випадком доживають свій вік серед новіших знарядів і приладів як підсобний елемент в інвентарі, зберігаються з піетизму до батьківських пам'яток чи просто через недогляд криються де-небудь в купах старого зужитого, непотрібного госпо-

дарського терміття. Кожде десятиліття, кождей навіть рік робить тут жахливі спустошення, котрі нічим не можуть бути заступлені ні нагороджені, особливо після того великого струсу, пережитого народним життям в останніх роках — під час світової війни і виходу на фронт мільйонів нашої людності, однаково з культурніших і найбільш відсталих місць, і за пізніших революційних бур, горожанських війн і нового соціального й економічного будівництва. Пробування на фронтах, в полонах, в концентраційних таборах, на роботах в різних краях вищої культури, праця чужих полонених на наших ланах, фабриках і майстернях, революційна і соціалістична агітація, участь в радах, комітетах, колективах — поставили навіть найбільш консервативний елемент нашої людності навч з новими формами господарства, поліпшеними технічними методами, удосконаленими знаряддями, поступовішими поняттями і поглядами. Вони наповнили їх уяву, думку і досвід безконечним рядом нових ідей, аспірацій і планів, і під їх натиском летить в огонь старе знаряддя, касуються перестарілі форми техніки і господарства, давні навички і методи праці, зв'язані з нею обряди, вірування і практики, і разом з корисними здобутками витворчої енергії жалісно гине цінний з культурно-історичного погляду матеріал технічної археології, останки старого господарства, документи пройдених, перейдених і засуджених на забуття, але важних для історії матеріальної й інтелектуальної культури примітивніших форм продукції й економіки.

Очевидно, що державні органи, які, з одного боку, повинні підтримувати всі змагання нашого люду до досконаліших і видатніших форм і методів продукції й господарства, — так, з другої сторони, мають обов'язком підхопити останки старої техніки і форми старого господарства, щоб зафіксувати і зберегти в можливо повних і докладних взірцях для наукового досліді і для свідомості нових поколінь пройдені форми господарства, окази сих вислужених, але й заслужених помічників людської праці, сих інвалідів техніки, які стають непотрібними в організації праці, але повинні мати своє місце в історичній галереї, в музеї нашої краєвої культури і продукції.

На превеликий жаль, ми досі не маємо чогось такого, навіть в приближенні, хоч декотрі з наших етнографів чимало потрудились над збиранням українського матеріалу для чужих збірок, за нестачею своїх. Так, в 1880 і 1890-х рр. пок[іийний] галицький етнограф Вол. Шухевич, знавець Гуцульщини, зібрав колекцію гуцульського побуту, техніки і народного мистецтва для Львівського музею краєзнавства ім. графів Дзедушицьких, заложеного гр[афом] Вол. Дзедушицьким¹. Пок[іийний] Ів. Франко, спільно з Мих. Зубрицьким, прегарним знавцем Бойківщини, й іншими місцевими знавцями народного життя зібрав колекцію пережитків сільського господарства для Віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принців і організованого німецьким етнографом Габерляндтом*. Пок[іийний] Ф.К.Вовк,

¹ Дзедушицькі, властиво Дідушицькі, старинний боярський український рід, давно спольщений, носить се ім'я від свого старого маєтку села Дідушиць, в околиці Галича.

при підмозі членів львівського Наукового т[овариств]а ім. Т. Шевченка, зібрав прегарну колекцію для етнографічного відділу Петербурзького, теп[ер] “Русского” музею, в котрім був консерватором. Інший заслужений наш етнограф Мик. Янчук працював для етнографічного відділу (т. зв. Дашковської колекції) Московського Румянцевського музею, котрим завідував, і т. д. По наших же музеях існували, або й не існували, тільки невеличкі колекції, доволі випадкового характеру, різної господарської археології — котрим найчастіше бракувало ще й відповідного приміщення, як найменш показному і модному матеріалові, котрому не надавалось майже ніякого наукового значіння, а в кожному разі — не надавалось такого, якого він варт.

Розуміється, те, що могло бути в якійсь мірі витолковано умовинами нашого життя 20–30 чи навіть 10 років тому, — являється кричущою аномалією, що ми і досі, в Українській Рад[янській] Республіці, де дослід робітничої і селянської праці повинен займати центральне місце, не маємо такого “Музею праці” чи “Музею народного побуту”, де на тлі розвитку засобів техніки і форм господарства був би представлений розвиток народного життя в його побутових формах. Я вважаю, що се крайній час, аби на місці скромного Етнографічного кабінету Академії наук, де силами співробітників, без усяких спеціальних засобів і дотацій, збирається ріжний матеріал нашої сільськогосподарської археології, повстав відповідно закреслений, на широку ногу поставлений такий-от музей-городок, який би не в вітринах (а ще гірше — в неприступних звичайному смертному оку коморах та складах, де найчастіше досі спочивали такі речі), а в відповідній обстанові була б представлена еволюція людської страви, одержі, житла, знарядів і техніки праці. Аби екскурсант побачив перед собою і ріжні форми захисту — почавши від примітивного шалашу, прихачпцем споруженого для охорони від спеки чи дощу, від огорожі від звіря, призначеної для себе чи худоби, до деревляної хижі чи колиби, землянки, бурдея, глиняної ліп'янки і нарешті — до вповні культурної хати. І сортимент ловецьких приладів — знов-таки не на музейнім столику, а так, як та лапка чи принада стояла в натурі. І примітивне огнище, і сховок для припасів. Мусить бути показана модель — натуральної великості — і печери, виконаної в лесі, котрих класичним осередком був і зістається Київ, з останками їжі, огнища і з усім знаряддям. І глиняна мазанка т. зв. трипільської культури, з своїми робітнями, святощами, похоронними коморами, з сортиментом своєї мальованої і різьбленої кераміки, і з самою робітнею, де той посуд робивсь і випалювався, — все, що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр.* Дякуючи новішим відкриттям в техніці кам'яної доби, зробленим американськими етнологами на живих індіанських пережитках¹, тепер може бути в усій повноті розгорнена картина неолітичної техніки, ілюстрована багатими прикладами, напр., Овруцького Полісся, а в бідніших формах і

¹ Вони описані в доповіді К. Грушевської: Початки заселення і культури Америки, в збірці “З примітивної культури”, 1924*.

палеолітична техніка Гонців, Мізинія, Кирилівської [в]ул[иці]. Повинно бути реконструйоване і мандрівне шатро чужоземного металіста-бронзівника, сортимент повного знаряддя, рухомий горн і майстерня напровок. Має бути дана і модель примітивної шахти, і образ добування і перероблення металу, і поліська залізна рудня з картиною добування металу з місцевих торф'яників, і тогочасна кузня з усім набором струменту. Між місцевий ловецько-хліборобський побут вріжеться й ятка мандрівного купця з грецьким чи арабським крамом, і пристанок північних вікінгів з арсеналом скандинавської зброї, з взірцями північних виробів, включно до рунічного монументу на згадку якого-небудь страченого в дорозі товариша зброї — хоч би модель могили на о[строві] Березані. А раз пущена в сім напрямі реконструкційна праця, певно, приведе незадовго і до реконструйованого городища, з його укріпленнями і будинками боярського двору, княжого терему. Київ з його околицею настільки багатий такими останками різних епох, що тут можна б реставрувати й печеру, і городище, і княжий двір; але, я думаю, що було б вандалізмом реставрувати для сього старі будівлі! Моделі мусять бути дані нові, можливо типові, і вже по огляді їх екскурсія огляне автентичні останки пам'яток тої чи іншої категорії: після реставрованої будови сі бідні автентичні останки оживуть в її уяві в своїх колишніх барвах, об'їдені віками тощі скелети обростуть м'ясом і покривами, і встануть в усій яскравості колишнього життя.

Тим самим методом повинні були б бути представлені й пізніші епохи в їх найбільш типових і яскравих взірцях побуту, пластики і монументальних пам'яток, — не ганяючись за розкішшю чи мальовничістю і не забуваючи в інтересах зовнішньої декоративності менш показного, але більш важного і суцього для пізнання дійсних підстав побуту і культури, та не поминаючи і того, що дає собою найвищі верхи творчого досягнення даної доби.

В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, споряджену під час світової вистави*. Вона мала на меті доповнити пам'ятки мистецтва Риму моделями всього найбільш характеристичного і цікавого, що знаходиться в Італії поза Римом, а ілюструє історію її культури й мистецтва. Зроблено се було незвичайно ефектно, мальовничо, а при тім — інформативно і переглядно. Екскурсант в сім історичнім городі на кількох гектарах ґрунту справді міг в типових образах побачити найважливіше, що дає Італія для пізнання розвою її культури і мистецтва. Гарно зроблені моделі запечатували в його уяві в яскравих, виразистих образах сю величаву історію безмірно краще, вимовніше і тривкіше, ніж се могли зробити якісь атласи, музеї і навіть оглядання на місці, — бо там дуже часто найбільш характеристичні і важні риси пам'ятки губляться серед пізніших додатків і сторонніх деталей. От чогось такого, тільки в ширше взятій історичній перспективі, хотів би я й для України. Те, що на римській виставі зроблено було протягом кількох місяців для кількох місяців, — тут для такого постійного музейного городка, як я вище сказав, може робитись поволі,

роками і на роки, для постійного вжитку! Ставитись основно і фундаментально, в рамках, поставлених ширше, — аби лише був для того уставлений постійний бюджет і вироблений постійний план.

Може б, і якась вистава могла пришпорити і прискорити таку реконструкційну роботу! Була б се дуже ефектна панорама, інтересна не для самих тільки українців, але і для всього культурного світу: побачити в такій виставі історію матеріальної культури, техніки і господарства, з його історично-мистецькою надбудовою, як се все розвивалось на такій інтересній ділянці світового життя, як наша Україна, від найдавніших слідів людського життя до наших часів. Тому думається мені, що коли будуть пройдені і переможені нинішні економічні і всякі інші труднощі, нічим би іншим не можна було б краще показатись нам перед цивілізованим світом, як таким історичним образом своєї цивілізації: історії техніки, господарства, побуту і мистецтва, від найраніших пам'яток палеоліту до першого розцвіту української культури в київській добі, і далі, через часи литовсько-польські і козацькі до нинішнього державного, культурного і економічного будівництва. Побачити було б що! Пам'ятки візантійських і романських впливів, готики і відродження, бароко і рококо в їх українських перерібках: вплетеннях в барвисту течію українського народного мистецтва, давнішого і новішого, включно до сучасної етнографії, з усім їх незрівняним багатством, многостороннім синкретизмом і оригінальними народними досягненнями, дали б панораму незвичайного інтересу!

Але під сею ефектною, барвистою надбудовою, відповідно нашому нинішньому розумінню, мусили б бути з усею виразистістю і мнозначущістю розгорнені її менш показні скромні і сірі в вигляді, але тверді і міцні, основні в своїм значінні, підвалини розвою господарства, техніки і хазяйства сільського і міського, форми сільськогосподарської продукції і ремесла, далі виробництва міського, торгівлі, класового розподілу продукту, контрасти різних соціальних типів ужиткування і споживання: розкоші і комфорту владущих, убожества і негасимих культурних потреб владомих, їх культурного голоду, — та й самі побутові форми панування і володіння.

Так взята і освітлена історія господарства, побуту і культури дала б дійсно не в абстрактних словесних образах, а на конкретних матеріальних предметах і доказах історію народного життя, її нерва і душі: праці, — ріжнорідних її відмін і змін продукції. Аж у такій живій перспективі історії побуту й історії праці знайшли б відповідне пояснення і виступили у всім своїм значінні багаті монументальні пам'ятки Києва, культурно-історичні та мистецькі вартості, згромаджені тепер в київських та столичних музеях, вирвані в них з суцільного зв'язку і відокремлені з реального історичного процесу.

Коли поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври, Братства, подільської старої катедрі, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, овруцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Ки-

ївських Золотих воріт — вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських — Богданова церква суботівська, чернігівський “Мазепин дім”* і все інше монументальне багатство України, аж тоді знайде воно своє історичне освітлення і разом проречисто засвідчить культурно-історичну єдність Української землі й її народу. І з другого боку — визначиться відповідне місце сій культурі “верхніх десятків тисяч” в масовім економічнім і культурнім процесі сеї землі: досягання десятків і сотень на тлі праці мільйонів.

Тільки вже тепер, зараз і негайно, треба приложити енергію, працю і засоби до того, щоб сю — досі тільки загально зачеркувану на підставі літературного та юридичного матеріалу — схему еволюції народного господарства, техніки і культури мас виповнити таким же реальним, ріжностороннім і багатим матеріалом, як досі се робилося головно тільки для історії мистецтва, монументального і практичного.

От я й повертаю тут до того, з чого почав. З огляду на швидке зникання останків старого хазяйства і техніки, їх знаряддя і методів, держава та її органи повинні негайно приступити до обслідування сих пережитків і збирання останків старого знаряддя. Всі державні апарати, зв’язані з селом, повинні поучити своїх представників і агентів про вагу і негайність сеї справи, вложити на них обов’язок допомогти її переведенню і по змозі самим брати в тім участь. З участю їх і всякого роду культурних робітників села: учителів, агрономів, кооператорів, лісового, водного, дорожнього, фабрично-заводського і всякого іншого персоналу — з людей хоч трохи освічених, але головно відповідно розвинених і охочих до такої роботи, при участі інтелігентнішого селянства, робітництва і всякого стану людей, мусить бути утворена густа сіть кореспондентів-збирачів, обсерваторів і записувачів, заінтересованих ідейно, а в деякій мірі і матеріально в успіхах своєї роботи. За поміччю спеціальних інструкторів, періодичних курсів по дослідженню народної техніки і культури та спеціальних підручників, інструкцій і квестіонарів ся сіть місцевих кореспондентів повинна неустанно виховуватись, підійматись в розумінні завдань, ширини і глибини обслідування. Спеціалісти-етнографи, історики культури, техніки й мистецтва, соціального побуту і права за поміччю світового соціологічного досвіду мають намічати головні завдання сього обслідування і крок за кроком його деталізувати. Заразом та спеціальна технічна комісія, що вестиме організацію музейного городка, з свого боку даватиме спеціальні завдання дослідникам і збирачам на заповнення прогалин в наявнім запасі матеріалу, який виявиться при укладанні перспективи типових взірців продукції, господарства і побуту, котру вона буде конструювати для загального образу історії життя і праці.

Робота велика, і завдання — аби його порядно виповнити, так щоб не стягнути від будучих поколінь докору за злочинне занедбання його, —

доволі-таки тяжке і складне. Воно вимагає інтенсивної помочі державних органів, і не тільки грошової й організаційної, але і науково-дослідної, популяризаційної, і знов-таки агітаційної. Правда, наші старші етнографи, економісти й історики культури, як Зібер, Єфименко, Чубинський, Русов, Вовк й ін., вже від початків 1870-х рр. почали роботу на сім полі і виладили дуже цінні, особливо як на свій час, інструкції по деяким галузям історії техніки, побуту і соціальної економіки. Проте одно зісталось таки недоробленим, інше потребує тепер ґрунтовного доповнення, або й перероблення, з огляду на поступи, зроблені загальною наукою в останніх десятиліттях. А й те, що заховало свою вартість (як, напр., показники, виготовлені Вовком для Львівської етнографічної комісії*, або вказівки, дані ним в огляді укр[аїнського] побуту в II т. видання “Украинский народ в прошлом и настоящем”*), все вимагає передруку і розповсюдження в загальноприступних виданнях, бо ж ті видання, де воно свого часу з’явилося, тепер стали зовсім або майже неприступними, а кореспондентам на місцях інструктивний і інформативний матеріал мусить бути даний до рук в дарових виданнях. Отже, все доцільне повинно бути переглянене, передруковане і доповнене наново всім потрібним.

Щоб все се могло бути підняте і пущене в рух, неминучо потрібно, щоб в свідомість керуючих державних органів ввійшло переконання, що мова йде про справу державного значіння: про один з культурних обов’язків перед своєю суспільністю, нинішньою і будучою, від котрих держава не може ухилитись. При тім — що се обов’язок такий, що гаятись і відкладати його ніяк не можна, супроти швидкого зникання матеріалу. Тому при недостачі у держави матеріальних засобів на негайне переведення цілого плану в його широті, приблизно як я його зачеркнув, може бути дискусія над тим тільки, що з того мусить переводитись зараз, а що може бути розложено на роки.

Очевидно, праця збиральна і досліднича мусить бути переведена негайно, а так само і вся інструктивно-інформативна робота. Приготовлення відповідної літератури й підготовлення інструкторських і кореспондентських кадрів стає на найближчу чергу і вимагає дотації й організації тепер же, зараз.

Але поруч дорогоцінних документів до історії матеріальної культури, в народній масі, особливо в верствах і місцевостях, слабше захоплених новою міською культурою, залягає не менш цінний, але ще більш крухкий і зникомий, без порівнення делікатніший і на культурні зміни чутливіший матеріал по історії культури інтелектуальної. Се передусім сільськогосподарський календар і зв’язана з ним емпірична агрономія: космічні поняття, почасти випроваджені колись нею ж таки, почасти піддані іншими процесами примітивної психології; далі — обрядовість, що супроводить всі моменти господарського, родинного й суспільного життя людини; саги і легенди, що об’яснюють і санкціонують її; мораль і право, що нормують відносини колективу; нарешті поетичні: ліричні, епічні і драматичні (сі в

зародкових, розуміється, формах) перетворення індивідуальних і колективних переживань і уявлень. Загалом уся інтелектуально-естетична надбудова, яка виростає з економічних господарсько-продукційних відносин, але в вищих верствах своїх, чим далі, тим більше і ширше комбінується не тільки з пережитками попередніх стадій життя свого колективу, а і з міжнародним обміном, по аналогії і асоціації, і дістає в сих комбінаціях свої власні опорні точки, які надають їй існуванню і розвоєві деяку самостійність від продукційних змін. Загальносоціологічне помічення (чи як то звать часто — соціологічний закон) говорить, що ця інтелектуально-естетична надбудова завдяки отсій частинній самостійності не йде в парі з економічно-соціальними змінами, відстає від них і через те в своїй ідеології відбиває не раз давно перейдені економічні стадії свого оточення, а з другого боку — такі ж давні стадії переживань інших впливових колективів. Але, з другого боку, з тим як одмирає соціально-економічна база такої надбудови, її спадщина схематизується, скорочується, тратить поволі свій багатий зміст і зводиться до тощого і бідного кістяка — який нарешті кришиться і руйнується під тими різнородними наверхствованиями нових тем і мотивів, своїх і чужих, що на нім осідають.

Бачили ми, напр., як ті різкі політичні й соціально-економічні зміни, пережиті українським народом протягом століття XVIII/XIX: скасування гетьманщини, Січі і козацького устрою, розділ Польщі, ліквідація кріпацтва, — ослабили і до найзагальніших мотивів звели всю безконечно багату, барвисту і незвичайно розгалужену поезію козаччини, що була захопила, перетворила і почасти покрила і приглушила, почасти змінила старіші поетичні верстви і цикли. У другій половині XIX в. майже без останку вимер козацький епос: з дум зістались тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень — головно т. зв. нижчі епічні пісні, або балади; майже перевелись пісні гайдамацькі, пісні про зруйнування Січі, пісні чумацькі; козацькі мотиви взагалі ледве живі, зведені до чисто декоративних мотивів. Така ж редукція традиційних мотивів відбувається в репертуарі обрядовім, в епосі-сазі і казці. Безмірно збідніла обрядовість — ритуали, скажیم, новорічні, весняні, великодні, весільні, похоронні; страшенні спустошення поніс весь святочний річний народний круг (Festjahr). Порівнюючи етнографічні образки, схоплені в Центральній або Східній Україні в першій половині XIX в., з нинішнім станом, знаходимо тільки слабкі фрагменти! По аналогії мусимо думати, що той величезний економічний й ідеологічний переворот, які маси пережили протягом останнього чвертьстоліття, в Центральній і Східній Україні приведе майже до повного знищення стару народну поезію, обряд і світогляд, і поробить величезні спустошення навіть в найбільш законсервованих, найменш приступних місцях — в Північній і Західній Україні. Всяке затягання, проволікання стає небезпечним: нема часу!

Бо треба мати на увазі, що в порівнянні навіть з побутовим матеріалом: по історії господарства і матеріальної культури взагалі, матеріал фольклор-

ний дуже легко підпадає коли не повному знищенню, то такому обіднінню, котре межує з повним обезціненням його. Кінець кінцем якийсь господарський знаряд або держиться — або пропадає, але поки держиться, то він говорить про себе і про певний продукційний процес чи певну форму матеріальної культури ясно і повно. Фрагмент орнаменту чи твору народного мистецтва може говорити так же виразно, як і цілість. Але обряд, переказ, пісня, збідніла, деградована, зведена до голої схеми, уже не скаже того, що говорили її поетичні деталі, її оповідальні подробиці, її варіанти. Бо важний не факт існування обряду, чи переказу, чи пісні, а те, як вони виглядали колись, як оповідали свою тему, в якій формі. Не раз така подробиця оповідання, деталь форми раптом відкриває перед нами цілу складну, широко розгалужену, не знати як давніми обставинами чи зв'язками витворену чи передану систему: філіацію, комбінацію мотивів, і являється першорядним культурно-історичним документом, незамінимим і неоцінним в своїй вартості. Коли даний фольклорний акт чи поетичний твір буде схоплений не з сею подробицею, а пізніше, коли ся подробиця відпаде і забудеться, а зістанеться позбавлена сих деталей схема, кістяк, рудимент, — можливо, що він і не дасть ніяких натяків на сі культурно-історичні факти, котрі він відкривав перед дослідником ще сорозмірно недавно!

З другого боку, отся обставина, що тут в поетичних творах в широкім значінні слова особливо важно не *що*, а *як*, вимагає переведення збирання сих пам'яток в особливо широких розмірах, особливо густою сіттю. Коли варіанти мають не раз таку самостійну вартість або тільки зібрані разом в великім числі дають можливість реконструкції напівзабутого, знищеного, до крайності схематизованого архетипу, то, ясна річ, що тут ніяким чином не можна вдоволитися тим, що от, мовляв, такий чи інший фольклорний документ уже вхоплений в своїм типовім вигляді, тому можна про варіанти його й не дбати. Ми в сім моменті навіть не можемо знати, які подробиці сього обрядового акту чи поетичного твору будуть мати вартість, з якого погляду вони будуть оцінені колись істориком поетичної творчості, чи істориком мислі, чи істориком інтернаціональних впливів. Досліди в сім напрямі, які ведуться в світовім зв'язку, можна сказати — з дня на день відкривають все нові перспективи, все нові точки погляду, і те, що десять-двадцять літ тому могло здаватись простою "грою уяви", тепер стає не раз дорогоцінним зв'язком в яким-небудь ланцюгу культурної еволюції або інтернаціональних взаємовідносин. Річ зрозуміла, що дальші студії в сім напрямі, які власне тепер подекуди тільки починають розгортуватися, обіцяючи незвичайно важні придбання нашому розумінню еволюції людської мислі, творчості, естетичного відчуття (згадати, напр., працю Леві-Брюля по історії примітивного мишлення*, досліди Дюркгеймової школи соціологів в сфері історії культури і релігійної гадки і под.), — відкриють в нашій матеріалі такі елементи, установлять для його студіювання і використання такі точки погляду, котрі для нас навіть і не існують. Тому було б помилкою

ставити завдання так: зібрати все, що може мати вагу для наукового досліджу, так, як він ставить свої проблеми в нинішнім часі. Ні, очевидно — треба збирати все, що скільки-небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку для сього матеріалу. Се так, як з матеріалом архівним. Його звичайно викартовувано: вибирано матеріал з наукового погляду інтересний, а решту продавано на фабрики і в крамнички “на масло”. Тим способом зберегано, може, яку десяту, соту частину, а решту нищено — як невжиточну для науки. Але ж бо критерії сеї ужиточності змінювались! Сто літ тому важним для науки матеріалом уважавсь той, що говорить про політичні події, державні справи, високі особи; завдань історії побуту, господарства, економіки, життя трудящих класів, масових обставин їх існування “наука” не знала, і матеріал, безмірно цінний для нас тепер з сього становища, тоді нищився без усякого вагання. Річ очевидна, що те саме може бути і з матеріалом фольклорним: те, що тепер нічого не говорить уяві дослідника і принотовується запопадливим збирачем часу тільки хіба “для повноти”, може з часом заговорить сильно й проречисто для дослідників, узброєних новими методами фольклорного досліджу, новими підходами до історії людської мислі, чуття, творчості. Так, напр., як набирають незвичайної ваги які-небудь ізуїтські місіонерські записки або адміністраційні звідомлення XVII—XVIII в. для сучасного фольклориста, який вишукує в них відбиття, фрагменти, вказівки на давно завмерлі тепер, віджиті й забуті факти життя — іноді цілком вимерлих уже племен.

Треба зберегти для будучого досліджу якнайбільше фольклорного матеріалу, взятого якнайширше, з різних точок погляду, можливо найчисленніших. Але тут не можна поставити питання так, як з матеріалом архівним: зберігаймо по можливості *все!* Се *все* не лежить реально, готове і придатне до збереження, так що тільки його треба зложити в сухім приміщенні, охоронити від шкідників і повісити на дверях велику колодку. Фольклорний матеріал треба зібрати, вибрати, висіяти з плінного потоку життя. Кадри збирачів мусять бути ще більш докладно й тонко, ніж при збиранні останків старої матеріальної культури і народного мистецтва, відчувати в словеснім і фольклорнім матеріалі, який пливе перед їх очима і слухом, присутність цінного: вибрати те, що може відбивати в собі пережите, старе: вимираючу психіку, мораль, уяву. Інтуїтивно, на підставі відповідного наукового підготовлення, відчутти, що як не тепер, то з часом зможе придатись для дослідження, і його вхопити. Сих збирачів треба незмірно більше, щоб вони могли відсіяти сей безконечно тонкий, непомітний словесний матеріал, і вони мусять бути далеко краще підготовлені — обзнайомлені з сучасним станом фольклорних дисциплін, з їх точками погляду, проблемами і перспективами. Мусять бути зараз же пороблені енергійні заходи для підготовлення таких збирачів, інструкторів і дослідників; мусить бути дана їм в руку, для власного вжитку і для розповсюдження, для популяризації інтересу для сього

матеріалу, відповідна література — почасти деякі старі інструкції й квестіонарі, відповідно перероблені і доповнені (як, напр., пок[ійного] М. Дикарева про організації молодіжні)*, почасти наново зложені, відповідно новим підходам і точкам досліду фольклорного матеріалу.

Особлива увага при тім, як я вже зазначив, повинна бути звернена на північний: полісько-підляський і гірський, карпатський район — найбільше консервативні в народній традиції і найменше захоплені змінами життя в останнім столітті, а з них найбільше обіцює найменше досліджене і найбільш неприступне і консервативне київсько-волинсько-підляське Полісся: поріччя Прип'яті і сумежні краї. Ся територія повинна бути в найближчій часі прорізана етнографічними екскурсіями для дослідження матеріальної культури, мистецтва, фольклору і діалектології, і сотворена на місці якнайгуштіша сіть дослідників і кореспондентів, заінтересованих збиранням матеріалу. Заінтересувати їх треба як мотивами науковими, так і більш реального характеру: невеликими гонорарами, преміями, одержуванням літератури, якогось періодичного видання, присвяченого інтересам дослідження народного життя і краєзнавства, і под. Приклад того ж пок[ійного] Дикарева, що вмів витворити таких незвичайно цінних кореспондентів: обсерваторів життя і збирачів матеріалів, щиро відданих сьому ділу і перейнятих любов'ю до нього, серед сільської і міської інтелігенції, з самих же селян і робітників, може переконати, як се корисно для досліду народного життя — і який цінний елемент воно вносить в саме сільське життя, в селянські та робітничі круги, формуючи людей з одвертими очима і розкритим розумом, які ставляться уважно і поважно, свобідно від конвенціональної моралі і “доброго тону”, до людської мислі і психіки, до життя в усіх його проявах, “приемлють” його реально: студіюють, “нічого не пропонуючи, а тільки викладаючи”.

Підносячи ще раз з усім притиском, що я вважаю збереження і дослідження сього матеріалу за один з обов'язків державної організації, які випливають з самої її ідеї, я позволю собі на закінчення підчеркнути кілька конкретних побажань, котрі мали б вести до зазначеного завдання:

При науково-дослідчих катедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури* (передісторичної археології, історії господарства і техніки і народного мистецтва), щоб підготовляти дослідчі сили в сій сфері.

Якнайскорше повинен бути перенесений на Україну і відповідно дотований Український соціологічний інститут*, що ставить своєю метою на студіях примітивної культури вияснити пережитки примітивного побуту, мишлення і творчості в побуті і фольклорі України, і дійсно дав цінні почини на сім полі.

Для обзнайомлення з сучасними методами наукової праці на Заході, з кращими етнографічними музеями, фольклорною й етнологічною літера-

турою, котрої нема змоги в ближчій будучині зібрати у нас, треба відповідно підготовлених наукових робітників висилати до найбільших центрів соціологічних та історично-культурних студій, як Париж, Лондон, Вашингтон, Берлін тощо.

По різних вищих школах, а особливо по інститутах народної освіти, повинні бути заведені курси етнографії й історії матеріальної культури, щоб розвинути інтерес до сих дисциплін серед людей, яким доведеться працювати безпосередньо серед народу або мати діло з сільською молодіжжю тощо.

Якнайскорше повинна розпочатись планова робота по організації “Музею праці” в дусі висловлених вище побажань і збирання для нього матеріалу.

Організація екскурсій і кореспондентської сіті, інструкціювання кореспондентів і збирання матеріалу повинні одержати зараз по підготовчих заходах тверду і постійну дотацію в бюджеті Республіки на ряд літ.

Повинна бути заложена популярна часопись — місячник або ще краще — двотижневик інформативно-заохочуючого характеру по краєзнавству, історії культури і фольклору, загальному і спеціально українському. Ся часопись розсилалась би безплатно кореспондентам тих центральних установ, які вестимуть організаційну дослідчу роботу, подавала б інструкції, квестіонарі й містила б кращі відповіді на анкети — як взірці для кореспондентів. За кращі відповіді на квестіонарі й анкети добре було б уставити невеличкі премії.

Обзнайомлення з народним побутом і фольклором, виявлене отакими відповідями та збірками матеріалу, мусить прийматись на увагу при всяких призначеннях на посади, де приходиться мати діло з селянською та робітничою людністю.

Думаю, що сі заходи, переведені в відповідних розмірах, не тільки забезпечили б збереження многоважного наукового матеріалу, але і в життя громадське і державне внесли б елементи сильні, здорові, правдиво конструкційні, дуже корисні для розвою Республіки.

1924, вересень

ця студія була надрукована у “Записках НТШ”, тт. СXXX–СXXXII. — Львів, 1920–1922).

“В думках бачимо лише вищу стадію... поетичними образами та глибоким ліризмом” — М.Грушевський цитує працю: *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). — Львів, 1921.

...передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовського — йдеться про комплекс праць акад. Петербурзької АН О.М.Веселовського, присвячених розробці теоретичних питань історії літератури, зокрема історичній поетиці. Після смерті вченого у 1906 р. розпочалось видання зібрання його творів. Основні статті О.Веселовського з історичної поетики були оприлюднені у хронологічному порядку у двох томах серії “Поетика” цього зібрання. Див.: *Веселовский А.Н.* Собрание сочинений. Серия I. Поэтика. Т. I (1870–1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 630 с.; Т. II. Вып. 1 (1897–1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 159 с.

...в звісній праці американського історика поетики Френсиса Гаміра (Gummere) про “Початки поезії” ... — йдеться про працю: *Gummere Francis Barton.* The Beginnings of Poetry. — New York: The Macmillan Company; London: Macmillan & Co., ltd., 1901. — 508 р.

...словесну будову думи — під час друку статті в “Україні” у 1924 р. було не помічено друкарської помилки: замість “думи” було набрано “душу”. Виправлено під час упорядкування даного тому.

с. 16 quasi-історичні — квазі-історичні, подібні до історичних (з лат.).

с. 17 ...стала звісною з запису Ломиковського... — йдеться про працю В.Ломиковського “Запись в 1803–1805 годах малорусских дум” (текст не зберігся).

“ne varietur” — з лат.: зміні не підлягає.

с. 18 ...як се він потім розповів в “Житті і слові” 1895 р.? — йдеться про згадку М.Драгоманова про запис В.Ломиковського у статті: *Драгоманов М.* З записів Ломиковського 1805 р., О.Бодяньського і кн. Цертелева // *Житє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору.* — Львів, 1895. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 265–268.

Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3–13. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* У кінці статті зазначена дата написання: “1924, вересень”.

Машинопис із численними правками М.Грушевського олівцем та синім чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — № 17162. — 14 арк.). Рукою Грушевського внесено виправлення до назви: із “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання” на “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальні державні завдання”.

Передруковано: Народна творчість та етнографія. — К., 1996. — № 4 (Листопад—грудень). — С. 54–60.

Подається за першодруком.

с. 19 ...Укрголовнауки... — Укрголовнаука — скорочене означення Головного управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР.

с. 20 quasi-дослідниками — квазі-дослідниками, так званими дослідниками (зневажливо, з лат.).

с. 21 ...для Віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принців і організованого німецьким етнографом Габерляндтом — йдеться про Австрійський етнографічний музей (Österreichisches Museum für Volkskunde), що був заснований у 1895 рр. австрійським лінгвістом, фольклористом, етнографом та сходознавцем В.Хейном (Wilhelm Hein, 1861–1903) та австрійським етнографом, фольклористом, індологом М.Габерляндтом.

с. 22 ...все, що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр. — йдеться, зокрема, про розкопки палеолітичних стоянок у Києві (в тому числі Кирилівської стоянки) та пам'яток трипільської культури на Київщині, що у 1890-х рр. були проведені В.Хвойкою.

Вони описані в доповіді К.Грушевської: Початки заселення і культури Америки, в збірці “З примітивної культури”, 1924 — йдеться про студію К.Грушевської “Початки заселення і культури Америки”, що на с. 17–74 була опублікована у збірці: *Грушевська К. З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передм. М.Грушевського.* — Б.м.: Держвидав України, 1924. — 224 с.

с. 23 В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, споряджену під час світової вистави — у 1911 р. (11 вересня — 10 жовтня) М.Грушевський разом із сім'єю та художником В.Г.Кричевським мандрував Італією, під час подорожі відвідав Всесвітню виставку у Римі.

с. 24–25 ...поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври, Братства, подільської старої катедрі, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, овруцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт — вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських — Богданова церква суботівська, чернігівський “Мазепин дім”... — йдеться про видатні архітектурні пам'ятки України — Софійський собор у Києві, Свято-Михайлівський Золотоверхий та Кирилівський монастирі, Києво-Печерську лавру, комплекс будівель Київського Братського Богоявленського монастиря на Подолі, де свого часу містились Київське Богоявленське братство та Києво-Могилянська академія; Спасо-Преображенський собор, П'ятницьку та Іллінську церкви у Чернігові; Успенський (Юріївський) собор у Каневі; Василівську церкву в Овручі; церкву св. Пантелеймона у Галичі; Золоті ворота у Києві; вежі у Столп'є та Белавіно біля Холму (сучасна Польща); вежу у Кам'янці (сучасна Білорусь); Луцьку та Кам'янець-Подільську фортеці; комплекс шедеврів львівської ренесансної та барочної архітектури, а також про Іллінську церкву у Суботіві, де був похований Богдан Хмельницький, і будинок полкової канцелярії у Чернігові, що відомий як “Мазепин дім”.

с. 26 ...показчики, виготовлені Вовком для Львівської етнографічної комісії... — йдеться про видання Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові: *Вовк Хв. Програма до збирання відомостей дотичних народньої побутової техніки (Arts of life) // Матеріали до українсько-руської етнології.* — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 1–22 (окрема пагінація); [Його ж, без підпису] Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок // Там само. — Додатки. — С. I–II.

...вказівки, дані ним в огляді укр[аїнського] побуту в II т. видання “Український народ в прошлом и настоящем”... — див.: *Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — Т. 2.* — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 455–647.

с. 28 ...працю Леві-Брюля по історії примітивного мишлення... — йдеться про працю: *Lévy-Bruhl Lucien. La mentalité primitive.* — Paris: Librairie Félix Alcan, 1922. — III, 537 р.

с. 30 *...старі інструкції й квестіонарі, відповідно перероблені і доповнені (як, напр., пок[ійного] М.Дикарева про організації молодіж)...* — програма, складена М.Дикаревим, була надрукована по його смерті. Див.: Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечорниці, досвідки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 1—27. Програма складалася з 201 питання та ділилася на три складові частини: “Вулиця” (питання 1—73); “Вечорниці і досвітки” (питання 74—175); “Складки” (питання 176—201). У запитаннях передусім зверталась увага на пори року, з яких починалась чи то вулиця, чи то вечорниці, місця зібрань молоді (кутки, хата й ін.).

При науково-дослідних катедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури... — науково-дослідні кафедри — як спеціальні установи для проведення науково-дослідної роботи — були створені в Українській СРР відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 2 грудня 1921 р. Хоча кафедри існували як окремі наукові установи, вони завжди діяли при наукових інституціях, зокрема при Всеукраїнській академії наук, а також при вищих навчальних закладах (інститутах народної освіти (ІНО), політехнічних та сільськогосподарських інститутах тощо). На момент написання М.Грушевським статті (вересень 1924 р.) в Україні діяли такі інституції згаданого вченим профілю: Кафедра історії українського народу при Харківському ІНО під проводом акад. Д.Багалія, Науково-дослідна кафедра всесвітньої історії при Харківському ІНО під орудою акад. РАН В.Бузескула, Катеринославська науково-дослідна кафедра українознавства при Катеринославському ІНО під головуванням акад. Д.Яворницького, Науково-дослідна кафедра історії культури та мови при Ніжинському ІНО під керівництвом проф. В.Резанова, Науково-дослідна кафедра історії, сільського господарства та культури Поділля при Кам’янець-Подільському ІНО.

М.Грушевський після повернення з еміграції створив та очолив Науково-дослідну кафедру історії України при ВУАН (організаційно оформлена у травні 1924 р.) у складі секцій соціально-економічної історії України та методології і соціологічного обґрунтування історії. Наполегливо реалізуючи викладений у статті задум, вже у жовтні 1924 р. він домігся організації у складі кафедри додаткової секції історії культури з підсекціями історії духовної культури та історії матеріальної культури. Із жовтня 1925 р. при секції культури кафедри почав діяти Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України, а у 1928 р. Кабінет став основною окремого Відділу примітивної культури та народної творчості. В інших науково-дослідних кафедрах подібних установ організовано не було.

...перенесений на Україну і відповідно дотований Український соціологічний інститут... — Український соціологічний інститут (УСІ) як наукова соціологічна установа був створений М.Грушевським під час його еміграції у 1919 р. і діяв до початку 1924 р. Після повернення з еміграції М.Грушевський неодноразово порушував питання про перенесення УСІ до України, однак всі його пропозиції радянськими урядовцями були відхилені.

Детальніше про УСІ див.: *Ульяновський В.* Проекти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7. — С. 109—114; *Троцинський В.* Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. — 1992. — № 1. — С. 98—109; *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. — 2000. — № 4. — С. 44—56; *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919—1924 рр. // Український історичний журнал. —

2002. — № 1. — С. 96–125; *Судин Д.Ю.* Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2012. — Вип. 6. — С. 37–50; *Судин Д.Ю.* Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 — січень 1921 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2013. — Вип. 7. — С. 230–244.

Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана раніше 15 березня 1925 р., коли це число часопису було здано до друку. Згодом М.Грушевський виступив із одноименною доповіддю на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН спільно з Науково-дослідною кафедрою історії України при ВУАН та редакцією часопису “Україна” з нагоди 40-річчя з дня смерті М.Костомарова.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 148–170.

Подається за першодруком.

с. 32 19 квітня сього року скінчилося сорок літ з дня смерті Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 квітня тодішнього числення — Упорядником виправлена подвійна помилка М.Грушевського. Вчений написав, що М.І.Костомаров помер 20 травня (за юліанським календарем) і, відповідно, 7 травня за “тодішнім”, тобто григоріанським календарем.

...я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті... — йдеться про працю: *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті († 7/IV–1885) // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. L. — Кн. V. — С. 209–225. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 397–411.

...се стало зовсім ясно аж з хвилиною опублікування “Книги биття українського народу”... — списки праці М.Костомарова “Книги биття українського народу”, написані у 1845–1846 рр., були вилучені під час слідства над кирило-мефодіївцями у 1847 р. і зберігались в архіві Третього відділення у Санкт-Петербурзі, пізніше — у рукописному відділі Російської академії наук. Після виявлення у 1917 р. упродовж кількох років текст був декілька разів опублікований: *Костомаров М.* Книги биття українського народу // Наше минуле. — К., 1918. — № 1. — С. 1–21; *Костомаров М.* Книги биття українського народу / Передм. М.Возняка. — Львів, Київ: З друкарні Ставропігійського інституту, 1921. — 24 с.; частково опубліковано у кн.: *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. Вип. 1: Період початкової акумуляції. — Харків: Держвидав України, 1924. — С. 354–355.

...з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857)... — історична монографія М.Костомарова під назвою “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России” була вперше опублікована в часопису “Отечественные записки” (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...його “Задач украинофильства” (1882)... — йдеться про опубліковану у часопису “Вестник Европы” (1882. — № 2. — С. 886–900) рецензію М.Костомарова

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам’яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов’янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулиминє військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)